

SOCIAL SCIENCES

Аналіз дискурсу міжнародних рейтингів університетів в межах офіційного освітнього дискурсу України крізь призму підходу Н. Феркло

Н. Д. Чікішев

Кафедра політичної соціології, соціологічний факультет Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
Харків, Україна.

Corresponding author. E-mail: n.d.chikishev@gmail.com

Paper received 25.05.18; Accepted for publication 03.06.18.

<https://doi.org/10.31174/SEND-HS2018-169VI28-11>

Анотація. Стаття присвячена аналізу дискурсу міжнародних рейтингів університетів в українському освітньому дискурсі. За методом тривіневого критичного дискурс-аналізу Н. Феркло були проаналізовані публікації, пов'язані з міжнародними рейтингами університетів, на сайті Міністерства освіти і науки, на офіційному сайті порталу «Вища освіта». За результатами дослідження зроблено висновок про те, що офіційному освітньому дискурсу України притаманна апологетична риторика стосовно рейтингових методик; застосування рейтингів університетів сприяє відтворенню академічної нерівності між академічних «ядром» та «периферією».

Ключові слова: академічна нерівність, академічний капіталізм, глобалізація, неолибералізм, світ-система.

Вступ. Використання міжнародних рейтингів успішності університетів розглядається як даність, а не як проблема, хоча крім вибудовування ієрархії успішності університетів (всупереч декларованому в рейтингових методиках принципу конкуренції, їхні списки представлені практично незмінними лідерами і аутсайдерами), вони завдають також непрямого та замаскованого впливу на освітнє середовище. Зокрема, до такого впливу належить проникнення дискурсу ринку в дискурс освіти, що проявляється у впровадженні моделі самоокупності функціонування університетів, зменшення / збільшення фінансування в залежності від положення в рейтингу. При цьому рейтинги отримують все більш широкі розповсюдження, а відмова від їх використання є все менш реальною. Крім того, у зв'язку з остаточним затвердженням як державного курсу України курсу євроінтеграції участь в рейтингах стала по суті однією зі складових державної освітньої політики.

Стислий огляд публікацій за темою. Безпосередньо проблематиці застосування міжнародних та національних рейтингів університетів присвячені роботи таких авторів, як П. Гібс (дослідження маркетизації освіти); К. Больсман та С. Амслер (дослідження трансформації освіти в умовах глобалізації); В. Н. Еспеланд та М. Заудер (дослідження інтеріоризації рейтингових методик академічною спільнотою); Л. Ваквант та С. Мергінсон (дослідження особливостей дискурсу рейтингів); В. Буріс (дослідження валідності індикаторів рейтингових методик).

Матеріали та методи. В якості методу аналізу був обраний тривіневий варіант дискурс-аналізу Нормана Феркло. Вибір обумовлений тим, що підхід автора орієнтований на вивчення дискурсу в умовах сучасної специфіки глобалізації [27, с. 6]. Проявами якої, є в тому числі і комодифікація раніше позаринкових сфер (в тому числі і сфери освіти), що пояснюється проникненням ринкового дискурсу (зокрема проявом якого є дискурс рейтингових методик) в дискурс освіти. Специфіка ж полягає в масштабах цієї тенденції в умовах глобалізації: комодифікація, будучи породженням капіталізму не може обмежуватися кордонами держав. Капіталізм (в тому числі і академічний) постійно здійснює експансію, прагнучи розширити межі своєї монополії. Для опису

механізму контролю соціально неоднорідних товариств (прикладом яких є в т.ч. суспільства всередині «світо-економік», «світ-систем», «світових систем») Н. Феркло, як і теоретики світ-системного аналізу використовує вчення про гегемонію А. Грамші, адаптувавши його під специфіку дослідження дискурсу та екстраполював на нього концепцію діалектичної природи дискурсу (дискурс - продукт соціальної реальності, а соціальна реальність в свою чергу обумовлена впливом дискурсу) [28, с. 128-130]. Концепція виробництва знання М. Фуко і подальша реалізація влади через дискурс так само стала однією з основ методики автора [27, с. 5] З діалектичної моделі дискурсу слідує основний посил про неявну зв'язку дискурсу з інтересами певних соціальних груп, що закладений в методику автора [27, с. 38]. Саме поняття дискурсу Н.Феркло розділяє на три складових: текст, дискурсивні практики і соціальні практики. Всі три складових досліджуються в комплексі. Текст існує в рамках соціальної реальності, тому невіддільний від неї і транслюється за допомогою дискурсивної практики [27, с. 94] Проблема ситуація полягає в тому, що дискурс рейтингів формує хибне уявлення про критерії ефективності в сфері науки и освіти, легітимізує створену нерівність и формує ілюзію, що освіта може бути інструментом подолання економічної нерівності.

Мета статті – вивчити прояви нерівностей в рамках освітнього дискурсу. Досягнення мети передбачає вирішення наступних завдань: 1) провести тривіневий критичний дискурс-аналіз публікацій, що передбачає: а) аналіз текстової складової; б) аналіз дискурсивних практик; с) аналіз соціальних практик, що впливають на дискурс, та зворотного впливу дискурсу на соціальні практики. 2) Виявити висловлювання, що легітимують нерівність.

Об'єкт дослідження – публікації, пов'язані з міжнародними рейтингами університетів на сайті Міністерства освіти і науки, на офіційному сайті порталу «Вища освіта» за період 2017 року. (Через обмеження обсягом статті, в подальшому буде наведена лише частина прикладів із матеріалів публікацій, проаналізованих під час дослідження, загалом же було проаналізовано 22 статті, що присвячені темі міжнародних та національних рейтингів університетів на вищезгаданих Інтернет-ресурсах) Ана-

ліз орієнтований на вивчення офіційного освітнього дискурсу України. Найчіткіше він відображений в профільних виданнях і в офіційних ЗМІ Міністерства освіти і науки України. Предмет аналізу – офіційний освітній дискурс України. Були запропоновані наступні гіпотези дослідження: 1) Освітньому дискурсу властива натуралізація рейтингових методик; 2) Дискурс рейтингів легітимізує академічну нерівність. Всього було виділено п'ять емпіричних індикаторів: спрощене розуміння рейтингів як еквівалента якості; натуралізація нерівності; проголошення Досягнення позиції у рейтингу як само мети; апеляція до престижу рейтингів; обмеження розгляду недосконалості рейтингів виключно критикою конкретних методологій.

Здійснення критичного дискурс-аналізу за методом Н.Феркло передбачає розгляд трьох компонентів дискурсу: соціально-практичного, дискурсивно-практичного та текстового.

Соціально-практичний компонент офіційного освітнього дискурсу. Сьогодні галузь освіти та науки, як і інші галузі зазнає трансформацій під впливом тотальної глобалізації. В зв'язку з цим, соціальний контекст є досить суперечливим: з одного боку глобалізація відкриває нові можливості академічної мобільності та співпраці (на цьому аспекті зазвичай і зацентровано увагу) з іншого ж пов'язана із процесами стандартизації та уніфікації (проявом чого є, зокрема, і рейтингові методики оцінювання), а головне – має асиметричний характер, наслідком чого стають соціальні нерівності. Розмиття національних суверенітетів та посилення впливу транснаціональних еліт сприяє зміцненню нерівностей в галузі освіти. Зв'язок між текстовим та дискурсивно-практичним компонентами полягає у відповідності текстових репрезентацій нерівностей соціальній дійсності. Тож в даному соціальному контексті офіційний освітній дискурс представляє інтереси академічної «еліти» та закріплює відносини нерівності між академічним «ядром» та «периферією».

Дискурсивно-практичний компонент. В цілому дискурс, що продукує Міністерство освіти та науки, можна схарактеризувати як переважно неоліберальний. Це, в свою чергу, проявляється в домінуванні рис, що притаманні ринковому дискурсу (схвалення індивідуалізованої конкуренції між університетами, розгляд освіти як послуги та її оцінка в категоріях «престижу» та «бренду», самого процесу освіти як практики споживання, а дослідницької та навчальної діяльності університетів як підприємництва).

Текстовий компонент. Загалом, публікаціям українського офіційного освітнього дискурсу що стосуються рейтингових методик в освіті притаманний розгляд академічної нерівності як природного явища та застосування категорій на зразок «еліта». Рейтинги розглядаються як безальтернативна методика оцінювання, до них застосовуються такі прикметники як «незалежний», «найпопулярніший» і т.п. Це, звісно, позитивує рейтингову систему як таку та закріплює за нею статус такої, що не підлягає ані скептичній критиці, ані дискусії взагалі.

Крім того, такий прийом застосовується для подальшого посилення на їхній авторитет з метою обґрунтування об'єктивності певних даних. Лідерство ж у рейтингах розглядається як визнаний критерій якості та відображення змістовних характеристик. Більш детальний

аналіз текстового компоненту із конкретними прикладами представлений далі.

В таблиці 1 (дивіться нижче) ми, по-перше, можемо бачити приклад того, як із посиланням на Шанхайський рейтинг здійснюється натуралізація нерівності шляхом застосування позитивної стигми, по-друге, увага приділена виключно методології розрахунку рейтингу, до того ж без будь яких зауважень щодо неї. Складається враження, що, окрім методології, в рейтингу нема нічого такого, що можна було б розкривати, описувати більш докладно чи, тим більше, дискутувати.

Таблиця 1. Результати аналізу публікацій №1

№	Текст	Інтерпретація
1	«Академічний рейтинг університетів світу (ARWU) включає в себе основні вищі навчальні заклади ... (1) [3].	1) Натуралізація нерівності із застосуванням стигматизації.
2	...ранжирувані відповідно до формули, яка враховує: число випускників-лауреатів Нобелівської або Філдсівської премії (10%), число співробітників-лауреатів Нобелівської або Філдсівської премії (20%), кількість часто цитованих дослідників в 21 категорії (20%), статті, опубліковані в журналах Nature або науки (20%), індекси цитування для природничих і гуманітарних наук Інституту наукової інформації (20%), число студентів і викладачів цього університету (10%) (1).» [3].	1) Аналіз рейтингів виключно з точки зору питань методології

Таблиця 2. Результати аналізу публікацій №2

№	Текст	Інтерпретація
1	«Українські вищі не потрапили до ТОП-500 рейтингу з фізичних наук від THE» (1). [4].	1) проголошення досягнення позиції у рейтингу як само мети
2	«... Кращими виявились (1) Американські університети: Принстонський університет, Гарвардський університет та Оксфордський університет, які і отримали три перші позиції в рейтингу (2).» [4].	1) спрощене розуміння рейтингів як еквівалента якості 2) Натуралізація нерівності із посиланням на дані рейтингів

У таблиці 2 ми можемо бачити, як недосягнення позиції у рейтингу протиставляється якісним характеристикам університетів-лідерів. Крім того, в подальшому із посиланням на лідерські позиції у рейтингу декларується, що зазначені університети є кращими, до того ж, місце у рейтингу висвітлюється як логічний наслідок якості університету через що (висвітлення будь чого, як чогось, що є природним та не підлягає сумніву) і реалізується легітимація нерівності.

Треба звернути увагу й на те, що в якості маніпулятивного інструменту використовується маркер «топ», тобто певної вершини (див. п. 1. табл. 2). Його маніпулятивність полягає у тому, що між «топ-10» та «топ-500» не просто є різниця, а полягає принципова прірва. Але це зовсім не заважає, тим не менше, подавати потрапляння до будь-якого «топу» як безумовне досягнення, а не потрапляння (також до будь-якого «топу») – як показник низької якості освіти в тому чи іншому університеті. Цей маніпулятивний прийом не є винаходом суто освітнього дискурсу, він запозичений ним з дискурсів маркетингу та електоральної політики, що також свідчить про системність проблеми, що вирішується в нашій роботі.

Таблиця 3 яскраво демонструє, як вже існуюча академічна нерівність стає передумовою для нових різновидів нерівності: показники рейтингів ототожнюються із якісними характеристиками та в подальшому виступають основою для надання певного статусу.

Таблиця 3. Результати аналізу публікацій №3

№	Текст	Інтерпретація
1	«Уряд визначив критерії надання вищого статусу національних (1)...Преміальними критеріями визначені місце в міжнародних та незалежних рейтингах (2), наявність іноземних та міжнародних акредитацій, кількість працівників, яким протягом останніх 10 років було присвоєно почесні звання України, кількість випускників, яким протягом останніх 10 років було присвоєно почесні звання України». [5].	1) Спрощене розуміння рейтингів як еквівалента якості 2) Натуралізація нерівності через рейтинги шляхом їх використання як критерію для надання статусу

Зауважимо, що цей «симптом» є одним з найтривожніших: простий факт, що позиція в рейтингу є лише сполученням формальних характеристик і не вказує на якісну властивість, є абсолютно не очевидним для зануреної до рейтингового дискурсу свідомості. В цьому сенсі рейтинговий дискурс є повноцінним елементом дискурсу маркетингового, який спрямований на блокування самостійних процесів мислення завдяки використанню штампів, шаблонів та стереотипів.

Таблиця 4. Результати аналізу публікацій №4

№	Текст	Інтерпретація
1	« Найпопулярнішими в науковому світі є Web of Science та Scopus, які стали не просто базами наукових видань і публікацій, а інформаційними платформами, які мають багато додаткових корисних аналітичних сервісів. Це дійсно потрібні науковцям якісні ресурси пошуку та аналізу інформації...» [6]	1) Апеляція до престижу та авторитету наукометричних баз, які є одними з індикаторів рейтингів
2	«Щоб відібрати ВНЗ та установи, Міністерство провело конкурс. Критерії відбору було три: кількість наукових та науково-педагогічних працівників (характеризує масштаб закладу); обсяг залучених фінансових ресурсів на наукові дослідження і розробки (найбільш узагальнено характеризує активність і мотивацію до наукової діяльності колективу закладу); кількість наукових публікацій в Scopus та Web of Science (певною мірою характеризує якість наукових результатів у зрозумілому для світового наукового товариства форматі). Сума балів, одержаних за цими критеріями, визначила загальний рейтинг закладу із максимальною оцінкою у 30 балів. Тим закладам, що одержали 15 балів і більше, а таких було 29, – надано доступ до обох баз даних. 74 ВНЗ одержали доступ до однієї з двох баз.» [6].	2) Натуралізація нерівності, яка в конкретно цьому випадку проявляється у доступі до певної інформації
3	«Додатково загадані компанії упорядкують в базах профілі українських вишів та наукових установ, що дозволить певною мірою підвищити їх рейтинги та видимість на світовій науковій карті. » [6].	1) Проголошення досягнення позиції у рейтингу як «самомети»

Таблиця 4 демонструє, як до наукометричних баз застосовуються прикметники у найвищих ступенях порівняння, крім того, як визначний критерій зазначається їх популярність. Окремо слід відзначити критерії, що були

обрані міністерством освіти для визначення претендентів на отримання доступу до наукометричних баз: частково вони відтворюють модель вже існуючих міжнародних рейтингів, але ключова особливість полягає в тому, що за такими критеріями відбору перевага буде у існуючих академічних лідерів, що тільки посилить нерівність (в даному випадку у доступі до інформації), а не сприятиме її подоланню. Те, що наукометричні бази сприймаються та зображуються в офіційному дискурсі абсолютно некритично, є дуже показовим. Адже це – яскравий симптом тих же процесів, що відбувалися у вітчизняній освіті із самого отримання Україною незалежності: симптом механічного, бездумного запозичення зарубіжних зразків, що маркуються як ідеальні. Згадаймо Болонський процес, до котрого українську вищу освіту приєднували в «незворотній» спосіб. Сьогодні про нього серйозно вже не говорять, але на його місце прийшли рейтинги і наукометричні бази. Крім того, прямо артикулюється мета діяльності – підвищення позицій у рейтингах. Саме як мета, а не як інструмент подальшого розвитку або хоча б конкуренції.

У таблиці 5, посилання на авторитет рейтингу використане у зв'язку з оприлюдненням іншого рейтингу, заснованого на показниках наукометричних баз, які є індикаторами міжнародних рейтингів. Надалі ж застосоване посилання на взаємозв'язок із результатами міжнародних рейтингів з метою підтвердження валідності результатів.

Фактично цей приклад не просто відтворює наявну нерівність центру й периферії, але просто зводить абсолютно весь науковий простір до простору тих кордонів й перерних точок, що зафіксовані університетами-авторами рейтингів. Інші університети навіть вже не є периферією за такого стану: вони просто відсутні в науковому просторі як такому. Такий механізм «вилучення з дійсності» також є дуже ефективним в процесі формування та закріплення нерівностей, і веде до створення вже не просто ієрархічної структури нерівностей, а до фіксації точки відліку, з одного боку до якої розташовано тих, хто має підстави декларувати своє існування («я в рейтингу, отже, я існую»), а з іншого тих, хто виключений з існування. Застосування подібних механізмів є властивим вже не стільки капіталістичній логіці, скільки рабовласницькій: згадаймо, що в багатьох давньогрецьких полісах раб просто не вважався за людину. Звісно, це є дуже не строга аналогія, але звернемо увагу, що йдеться про аналогію саме структур мислення, а не аналогію між рабами та периферійними університетами.

Таблиця 5. Результати аналізу публікацій № 5

№	Текст	Інтерпретація
1	«Відповідний рейтинг оприлюднила Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Нещодавно рейтинг від мережі URAN, складений за індексом Гірша в базі даних Scopus (1), теж визначив високі позиції СумДУ.	1) Спрощене розуміння рейтингів як еквівалента якості
2	Ці результати корелюються зі значними показниками університету в рейтингах QS World University Rankings, Webometrics, 4ICU, U-Multirank, SCImago та даними наукометричної бази SCOPUS (2), що свідчить про наукову відкритість університету та авторитетності робіт його вчених у світовому науково-освітньому просторі.»[6].	1) апеляція до престижу та авторитету рейтингів

Висновки. Серед проаналізованого масиву текстів не було виявлено згадки рейтингів в критичному контексті. Контексти згадки представлені таким набором: заняття або втрата позиції в рейтингу, при цьому по відношенню до рейтингів найчастіше вживаються прикметники в найвищих формах порівняння («найкращі», «найпопулярніші», «найпрестижніші»). В такий спосіб відбувається позитивна стигматизація як самих рейтингових методик, так і лідерів рейтингових списків. Крім того, в проаналізованих публікаціях наявні приклади декларування підвищення позицій у рейтингах як безпосередньої мети діяльності університету. Серед можливих вад рейтингів зазначаються лише їх інструментарій, що являє собою спробу звести можливу критику виключно до методологічної складової. Досягнення та втрата позицій у рейтингу розглядається як дихотомія «успіх vs пораз-

ка», через що відбувається ототожнення кількісних показників рейтингів із змістовними характеристиками освітньої діяльності. Сукупність зазначених особливостей офіційного освітнього дискурсу дає підстави для визнання гіпотези щодо натуралізації рейтингових методик підтвердженою. Отже: 1) освітньому дискурсу властива натуралізація рейтингових методик; 2) дискурс рейтингів легітимізує академічну нерівність. Також у проаналізованих текстах наявні висловлювання, що постулюють традиційність лідерських позицій певних ВНЗ, номінують їх як «найкращі» на основі позицій у рейтингах, окреслюють пул «еліти» та «лідерів» освіти, чим намагаються довести об'єктивний та природний характер академічної нерівності, виходячи з цього, другу гіпотезу щодо легітимізації академічної нерівності через дискурс рейтингів також можна вважати підтвердженою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Fairclough N. Critical Discourse Analysis / Norman Fairclough. – London and New York: Routledge, 2013. – 591 p.
2. Fairclough N. Discourse and Social Change / Norman Fairclough. – Cambridge: Polity Press, 1994. – 259 p.
3. Шанхайський університет Цзяо Туні опублікував щорічний рейтинг університетів світу [Електронний ресурс] // Вища освіта. – 2013. – Режим доступу до ресурсу: <http://vnz.org.ua/novyny/codiyi/4373-shanhajskij-universytet-tszjao-tuni-ocublikuvav-schorichnij-rejtyng-universytetiv-svitu>.
4. Українські виші не потрапили до ТОП-500 рейтингу з фізичних наук від THE [Електронний ресурс] // Вища освіта. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <http://vnz.org.ua/novyny/nauka/10386-ukrayinski-vyshi-ne-cotracyly-do-toc-500-rejtyngu-z-fizychnyh-nauk-vid-the>.
5. Вітчизняним вишам доведеться підтверджувати статус національного кожні 7 років, - рішення Уряду [Електронний

- ресурс]. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <http://vnz.org.ua/novyny/codiyi/10381-vitchyznjanyv-vysham-dovedetsja-cidverdzhuvaty-status-natsionalnogo-kozhni-7-rokiv-rishennja-urjadu>
6. Понад 100 українських вишів та наукових установ МОН отримали доступ до Scopus та Web of Science [Електронний ресурс] // Міністерство освіти і науки України. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <http://vnz.org.ua/novyny/nauka/10346-conad-100-ukrayinskyh-vyshiv-ta-naukovyh-ustanov-mon-otrymaly-dostuc-do-scopus-ta-web-of-science>.
7. Наукова діяльність – пріоритет СумДУ [Електронний ресурс] // Міністерство освіти і науки України. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <https://mon.gov.ua/ua/news/usi-novivni-novini-oblastej-2015-05-08-naukova-diyalnist-%E2%80%9393>

REFERENCES

3. Shanghai University of Jiao Tunis published an annual ranking of world universities [Electronic resource] // Higher Education. - 2013. - Resource access mode: <http://vnz.org.ua/novyny/codiyi/4373-shanhajskij-universytet-tszjao-tuni-ocublikuvav-schorichnij-rejtyng-universytetiv-svitu>.
4. Ukrainian universities did not get to the TOP-500 rating on physical sciences from THE [Electronic resource] // Higher education. - 2017. - Mode of access: <http://vnz.org.ua/novyny/nauka/10386-ukrayinski-vyshi-ne-cotracyly-do-toc-500-rejtyngu-z-fizychnyh-nauk-vid-the>.
5. Homeland universities will have to confirm the status of the national every seven years, the Government's decision [Electronic resource]. - 2017. - Mode of access: <http://vnz.org.ua/novyny/codiyi/10381-vitchyznjanyv-vysham-dovedetsja-cidverdzhuvaty-status-natsionalnogo-kozhni-7-rokiv-rishennja-urjadu>

6. More than 100 Ukrainian universities and research institutions of the Ministry of Education and Science have access to Scopus and Web of Science [Electronic resource] // Ministry of Education and Science of Ukraine. - 2017. - Mode of access: <http://vnz.org.ua/novyny/nauka/10346-conad-100-ukrayinskyh-vyshiv-ta-naukovyh-ustanov-mon-otrymaly-dostuc-do-scopus-ta-web-of-science>
7. Scientific activity - the priority of the SSU [Electronic resource] // Ministry of Education and Science of Ukraine. - 2015. - Mode of access: <https://mon.gov.ua/ua/news/usi-novivni-novini-oblastej-2015-05-08-naukova-diyalnist-%E2%80%9393>

Анализ дискурса международных рейтингов университетов в рамках официального образовательного дискурса Украины сквозь призму подхода Н. Феркло

Н. Д. Чикишев

Аннотация. Статья посвящена анализу дискурса международных рейтингов университетов в украинском образовательном дискурсе. По методу трехуровневого критического дискурса анализа Н. Феркло были проанализированы публикации, связанные с международными рейтингами университетов, на сайте Министерства образования и науки, на официальном сайте портала «Высшее образование». По результатам исследования сделан вывод о том, что официальному образовательному дискурсу Украины при-суца апологетическая риторика относительно рейтинговых методик применение рейтингов университетов способствует воспроизводству академического неравенства между академических «ядром» и «периферией».

Ключевые слова: академическое неравенство, академический капитализм, глобализация, неолиберализм, мир-система.

The analysis of the discourse of international university rankings in case of the official Ukrainian educational discourse according to the method of N. Fairclough

N. D. Chikishev

Abstract. The article is devoted to the analysis of the discourse of international university rankings in the Ukrainian discourse of education. According to the N. Fairclough 's method of the three-level critical discourse of analysis, publications related to the international university rankings on the website of the Ministry of Education and Science and on the official website of the portal "Higher Education" were analyzed. According to the results of the research the main conclusions are: the official Ukraine educational discourse is characterized by apologetic rhetoric about rankings; the using of university rankings supports the reproduction of academic inequalities between academic "core" and "periphery".

Keywords: academic inequality, academic capitalism, globalization, neoliberalism, the world-system.